

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ
İSLAM TETKİKLERİ MERKEZİ DERGİSİ
JOURNAL OF THE NEAR EAST ISLAMIC RESEARCH CENTER

Yıl 1, Cilt 1, Sayı 1, Bahar 2015

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ İSLAM TETKİKLERİ MERKEZİ DERGİSİ
JOURNAL OF THE NEAR EAST ISLAMIC RESEARCH CENTER

ISSN: 2148-922X

Yakın Doğu Üniversitesi Adına Sahibi
Owner on Behalf of Near East University
Dr. Suat İrfan GÜNSEL

Onursal Editör | Honorary Editor
Prof. Dr. Ümit HASSAN (Rektör/President)

Editör | Editor in Chief
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK
capakibrahim@hotmail.com

Editör Yrd. | Co-Editor
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
mehmet_mahfuz@yahoo.com

Yayın Kurulu | Editorial Board
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK, Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ,
Prof. Dr. Halil İbrahim BULUT, Prof. Dr. Ümit HASSAN,

Danışma Kurulu | Advisory Board
Prof. Dr. Mümtaz ALİ (International Islamic University, MALEZYA)
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ (Yakın Doğu Üniversitesi Öğretim Üyesi, KKTC)
Prof. Dr. Talip ATALAY (K.K.T.C. Din İşleri Başkanı, KKTC)
Prof. Dr. Muhammed BABAAMMİ (Metodoloji Enstitüsü Müdürü, CEZAYİR)
Prof. Dr. İsmail BARDHİ (Dean School of Islamic Theology of Skopje, ABD)
Prof. Dr. Şenol BEKTAŞ (Yakın Doğu Üniversitesi Rektör Yardımcısı, KKTC)
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK (Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı, KKTC)
Prof. Dr. İlyas ÇELEBİ (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ (Uluslararası Balkan Üniversitesi Rektörü, MAKEDONYA)
Prof. Dr. Enis HURŞİT, (Refah Üniversitesi Rektörü, PAKİSTAN)
Prof. Dr. Ali KARADAĞI, (Katar Üniversitesi, KATAR)
Prof. Dr. Raşit KÜÇÜK (Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR (T.C. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ömer ÖZSOY (Frankfurt Üniversitesi ALMANYA)
Prof. Dr. Burhanettin TATAR (Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hasan Kamil YILMAZ (T.C. Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı, TÜRKİYE)
Doç. Dr. Recep DURAN (Yakın Doğu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, KKTC)
Doç. Dr. Hakan OLGUN (İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muhammed REYYAN, (Ürdün Üniversitesi, ÜRDÜN)
Doç. Dr. Mehmet ÜMİT (Yakın Doğu Üniversitesi Öğretim Üyesi, KKTC)
Yrd. Doç. Dr. Yusuf SUIÇMEZ (Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Bu Sayının Hakemleri
Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCI, Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ, Prof. Dr. Abdurrahman ACAR, Prof. Dr. Hasan KURT,
Prof. Dr. İbrahim ÇAPAK, Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ Prof. Dr. Talip ATALAY, Doç. Dr. Hakan OLGUN,
Doç. Dr. Gürbüz DENİZ, Yrd. Doç. Dr. Şevket KOTAN,

Yönetim Yeri | Head Office
Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Email: mehmetmahfuz@gmail.com
mehmet.mahfuz@neu.edu.tr

ISSN: 2148-922X

Mizanpaj: Ankara Dizgi Evi

Baskı/Printing: Yakın Doğu Üniversitesi Matbaası/Mart 2015

KIBRISLI ZENON VE STOA OKULU

İbrahim ÇAPAK¹

Öz

Kıbrıslı Zenon, M.Ö. 4-3 yüzyıllarda yaşamış en önemli filozoflardan biridir. Felsefeyi ilk kez mantık, fizik ve ahlâk olmak üzere üçe ayıran Zenon, Sokrates'in ve Kiniklerin öğretilerinden yola çıkarak felsefesinin merkezine ahlâkı oturtmuştur. Ayrıca O, ahlâkı bilimsel olarak temellendirmek için fiziği gerekli görmüş ve fiziği de, ahlâkı da, mantıkla desteklemeye çalışmıştır. Ona göre bütün ilimler için gereklidir. Zenon, Stoa okulunun kurucusudur. Yaklaşık 5 yüzyıl devam eden Stoa okulunda birçok filozof yetişmiştir. Khryssippos, Kleanthes, Panetius, Poidonius, Seneca ve Cicero sadece bunlardan birkaçıdır.

Anahtar kelimler: Zenon, mantık, ahlak, Stoa okulu

Abstract

Zeno of Citium and the Stoic School

Zeno of Citium who lived in 4-3 centuries B.C. is one of the most important philosophers. He, for the first time, separated philosophy to the three parts including logic, physics and ethics, and put ethics in the centre of philosophy based on the teachings of Socrates and the Cynics. Furthermore, he considered that physics is necessary to substantiate ethics scientifically, and he referred logic to corroborate physics and ethics as well. According to him logic is required for all the types of sciences. Zeno is the founder of the Stoic School. Many philosophers had been studied at the Stoic School that was continued for about 5 centuries. Chryssippus, Cleanthes, Panaetius, Seneca and Cicero is just a few of them.

Keywords: Zeno, logic, ethics, the Stoic School.

Giriş

Zenon, M.Ö. 4-3 yüzyıllarda yaşamış en önemli filozoflardan biridir. Gerek mütevazı yaşantısıyla gerekse savunduğu düşünceleri ile toplumu etkilemiştir. Sahip olduğu bilgi birikiminden ve düşünce dünyasından olacak ki savaşta ölenlere saygı göstermek amacıyla ayaş ve aylakların savaşın gerçekleştiği ve birçok insanın öldüğü meydana girmelerini engellemek için derslerini orada vermiş, kurduğu okul ismini oradan almış ve günümüze kadar da varlığını sürdürmüştür. Zenon'un düşünceleri sadece kendi zamanında değil, kendisinden sonra da Stoa Okulu ekseninde 5 yüzyıl kadar çok etkili olmuş ve günümüz kadar da yansımaları olmuştur. Bu nedenle çalışmamızda Zenon ve kurucusu olduğu Stoa Okulu üzerinde ana hatlarıyla durmaya çalışacağız.

1 Pof. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi/İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, capakibrahim@hotmail.com

1. Kıbrıslı Zenon

Zenon'un gerek doğduğu gerekse Atina'ya geldiği tarih konusunda tartışmaların olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuyla ilgili ileri sürülen farklı görüşler arasında en kabul göreni, M.Ö. 333/2 yılında Kıbrıs'ta aralarında Fenikeli yerleşmecilerin de bulunduğu bir Yunan kenti olan Kition'da doğmuş, yirmi iki yaşındayken yani 311 yılı civarında Atina'ya gelmiş ve 264/3 yılında yetmiş yaşlarında iken burada ölmüş olduğudur. Onu Atina'ya çeken şeyin ne olduğu konusunda tartışmalar vardır. Bir kaynağa göre Zenon, bir tüccar olarak hayata başlamış, ticari amaçla yaptığı yolculukların birinde Fenike'den Pire'ye giderken içinde bulunduğu gemi kazaya uğramış, bu olay sonucunda bir şekilde Atina'ya gelmiştir. Diogenes, onun Atina'da bir kitapçıda görüp, okuduğu *Ksenophon'un Anıları* adlı kitapta kendisinden söz edilen Sokrates'ten ve onun vesilesiyle felsefeden etkilenmiş olduğunu söylemektedir. Yine Diogenes'e göre kitapçıya bu sözü edilen Sokrates gibi insanları nerede bulabileceğini sormuş, kitapçı tam o sırada yoldan geçmekte olan Kinik Okula mensup Krates'i gösterip onun peşinden gitmesini söylemiştir. Böylece Zenon'un felsefi hayatı başlamıştır. ² Sırasıyla, kinik Krates'in, Megara Okulundan Stilop'un, Akademia'dan Ksenokrates ve Polemon'un öğrencisi olmuş; sonra da Atina'da, Poikile meydanlarında (stoa poikile) felsefe okutmuştur.³

Zenon'un Atina'da kendi okulunu ne zaman kurduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak onun M.Ö. 300 civarında Atina'nın merkezinde bu okulu kurduğu tahmin edilmektedir. Diogenes, Zenon'un burada yaklaşık kırk yıl ders verdiğini, bu dersleri ve kişiliği ile Atina'da büyük saygınlık kazandığını, Atinalıların "yıllarca felsefeye verdiği hizmetlerden, erdemli bir hayat sürmesinden, gençleri erdem ve ölçülülüğe özendirerek en iyi olana yöneltmiş ve hayatını öğretileriyle tutarlı bir şekilde birleştirip herkese örnek teşkil etmiş olmasından ötürü" kendisine şehrin surlarının anahtarlarıyla birlikte altın çelenk sunduklarını, ayrıca da tunçtan bir heykelini diktiklerini aktarmaktadır. Diogenes, Zenon'a ayırdığı bölümde bugün hiçbiri elimizde olmayan eserlerinin bir listesini vermektedir. Bu liste içinde Platon'unkiyle aynı adı taşıyan *Devlet*'in yanında farklı konulara ait yirmiye yakın eserle karşılaşmaktayız. *Doğaya Uygun Hayat Üzerine, Heyecanlar Üzerine,*

2 Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İstanbul 2008, C.4, S.187-191. Bkz. Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi, İlkçağ*, İstanbul 1994, s. 378, Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 1996, s. 125.

3 Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, (çev. H. Vehbi Eralp), İstanbul 1993, s. 92. Bkz. Laertios, *Diogenes, Filozofların Yaşamaları ve Öğretileri*, (çev. Candan Şentuna), İstanbul 2003, s. 304. en-Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunc), İstanbul 1999, s. 225. Thilly, Frank, *Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, s. 192. Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, İstanbul 2001, s. 259.

Ödev Üzerine, Tümelier Üzerine, Tartışmalı Kanıtlar Üzerine, Yunan Eğitimi, Homeros'la İlgili Problemler, Şiir Okuma Üzerine, Hitabet Tekniği. ⁴

Zenon, daha üstün bir karaktere sahip olmak için uğraşan, basit bir yaşantı süren ve ahlâka uygun davranmayı prensip edinen biri olarak tanınmıştır.⁵ M.Ö. 300 yıllarında bir hoca, felsefi bir yazar olarak öne çıkmış, karakterinin yüksekliği nedeniyle hem Atinalıların, hem de Makedonya kralı Antigonos Gonateas'ın saygısını kazanmıştır.⁶

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Zenon, Ksenophon'un *Sokrates'in Anıları*'yla Platon'un *Apologia*'sından (Sokrates'in Savunması) büyük ölçüde etkilenmiş, Sokrates'e hayranlık duymuştur. Kendi dönemindeki Yunan felsefesinin çeşitli öğretilerini temsil eden filozofların derslerini takip etmiştir. Kinik öğretiden,⁷ özellikle Diogenes'in yaşam biçiminden etkilenen Zenon, ilk eserlerini tümüyle kinik görüşle yazmıştır. Ancak, daha sonra kiniklerin öğretisinde temel değişiklikler yaptığı görülür. Örneğin Kinikler, insanın ahlâkî özgürlüğüne gelenekleri, her türlü uygarlık düzenini sert bir biçimde reddederek değil, üstün bir doğallıkla ulaşabileceği düşünürken,⁸ Zenon, önce yerleşik ahlâkî yaklaşımların köklü bir eleştirisini yapmış, insan için gerçek iyinin; sağlık, zenginlik ya da mutluluğu dünyevî başarıya bağlayan herhangi bir değerler dizisi olmadığını ifade ederek, kesin anlamda yalnızca erdem ve erdemsizliğin iyi ve kötü sayılabileceğini savunmuştur. Zenon'a göre erdem, bütünlüğe ve dinginliğe ulaşmış bir zihin durumu olarak her zaman yararlı, erdemsizlik ise parçaları arasında sağlam ilişkilerden yoksun, dolayısıyla huzursuz bir zihin durumu olarak zararlıdır.⁹

Felsefeyi ilk kez mantık, fizik ve ahlâk olmak üzere üçe ayıran Zenon, Sokrates'in ve Kiniklerin öğretisinden yola çıkarak felsefesinin merkezine ahlâkî oturtmuştur. Ayrıca O, ahlâkî bilimsel olarak temellendirmek için fiziği gerekli görmüş ve fiziği de, ahlâkî da, mantıkla desteklemeye çalışmıştır.¹⁰ Felsefenin ilahi ve insani şeylerin bilinmesi olarak tanımlanması; fizik, ahlâk ve mantık biçiminde bölümlenmeye

4 Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, c. 4, s.187-191. Bkz. Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, *İlkçağ*, s. 378, Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, s. 125.

5 Thilly, *age.*, s. 192.

6 Zeller, *age.*, s. 259.

7 Kinik öğreti, ahlâkî olarak bozulmuş gördüğü çağdaş düzeni yeniden oluşturma yükümlülüğü duyan, tüm insanları kardeş olarak gören, savaşa ve köleliğe karşı çıkan, ayrıcalıksızların ve ezilenlerin acılarını paylaşan, anneler ve çocukları için özel toplulukların kurulması gibi reformları savunan felsefi bir öğretdir. Bu akımın en önemli temsilcileri Antistenes (M.Ö. 445-365), Sinoplu Diogenes (İ.Ö. 412-323) ve Tebesli Krates (İ.Ö. dördüncü y. yılın ikinci yarısı)'dır. Bkz. Sahakian, *Felsefe Tarihi* (çev. A. Yardımlı), İstanbul 1995, s. 42-43; Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1999, s. 48-49.

8 Aurelius, Marcus, *Düşünceler*, (çev. Şadan Karadeniz), İstanbul 2004, Öndeyiş, s. 8-9.

9 Aurelius, *age.*, Öndeyiş, s. 9. Bkz. Weber, *age.*, s. 92.

10 Aurelius, *age.*, Öndeyiş, s. 10, Bkz. Gökberk, *age.*, s. 92.

tabi tutulması Stoa Okulunun felsefe konusundaki katkısını güzel bir şekilde ortaya koymaktadır.¹¹ Söz konusu üç dalın, hepsini tanımadan davranışlarımıza bir yön vermek imkânsızdır. Bunların her biri aynı akıldan çıkmıştır, akılsal bir biçimde ayrı ayrı gerçekleşemezler. Şüphesiz son amaç ahlaktır, ancak mantık ve fizikle, doğa kavranır ve ona uygun bir ahlâkın gerçekleşmesi için çalışılır.¹² Zenon intiharın meşru olduğuna inandığından yaklaşık yetmiş yıllık (Diogenes'e göre doksan sekiz yıl) bir ömür sürdürdükten sonra M.Ö. 264/3 yılında Atina'da geride büyük bir şöret ve birçok öğrenci bırakarak hayatına son vermiştir.¹³

Zenon, fikirlerinin yanı sıra yetiştirdiği birçok öğrencisi ile de felsefeye katkıda bulunmuştur. Onun en meşhur öğrencileri şöyle sıralanabilir: Kleanthes, Zenon'la birlikte yaşayan hemşerisi Persaios; Khioslu Ariston ve Kartacalı Herillos, Sparta kralı Kleomenes'in özel öğretmeni Bosphoroslu Sphairos, Kleanthes'in takipçisi Solsoslu (Soli'li) Khryssippos,¹⁴ The Bailı Philonides, Korinthoslu Kallippos, İskenderiyeli Poseidonios, Soloilu Athenodoros ve Sidonlu Zenon bulunmaktadır.¹⁵

2. Stoa Okulu

Stoacılık, felsefe tarihinde M.Ö. 300 yılında başlamış, M.S. 180 tarihine kadar yaklaşık 5 asır boyunca düşünce dünyasında aktif bir şekilde rol oynamıştır. Daha sonraki dönemlerde kimi Müslüman ve Batılı düşünürlerin sistemlerinde etkili olmuştur. Felsefe tarihine bakıldığında Stoacılığın ayrı dönemlere hitap eden ilk, orta ve son stoa okullarının varlığına rağmen, Stoacı anlayışın Aristoteles'in fikirleri kadar etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi hiç şüphesiz Stoacı filozofların eserlerinin elimize ulaşmamasıdır. Aristoteles'in eserleri Süryani ve Müslüman filozofların eline geçtiği için onları hem iyi bir şekilde tetkik etmişler, hem de bunlar üzerine bir takım şerhler yazmışlardır. Ancak aynı durum Stoacılık için söz konusu değildir. Çünkü Fârâbî gibi bazı Müslüman filozoflar Stoacılıktan haberdar olmakla beraber, eserleri Aristoteles'te olduğu gibi yaygınlık kazanmadığından görüşleri fazla incelenmemiştir.

Stoa Okulu M.Ö. 300 tarihinde Zenon (M.Ö. 336-264) tarafından Atina'da kurulmuştur. Öğrencileri, önceleri Zenoncular, daha sonra da kurulan okullara kuruldukları yere göre ad verme geleneğine uyularak "Stoacılar" şeklinde anılmışlardır.¹⁶ Zenon'un Polygnotos'un resimle-

11 en-Neşşar, *age.*, s. 228; Gökberk, *age.*, s. 92.

12 Öktem, Niyazi, "Stoisizm", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, s. 595-596.

13 Weber, Alfred, *age.*, s. 92. Bkz. Laertios, *age.*, s. 304. en-Neşşar, *age.*, s. 225. Thilly, Frank, *Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, s. 192; Zeller, *age.*, s. 259.

14 Zeller, *age.*, s. 260.

15 Laertios, *age.*, s. 316 Bkz. Dumitru, Anton, *History of Logic*, Kent 1977, C. I, s. 218.

16 Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, (çev. Medar Atıcı), İstanbul 1997, s. 16; Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, İstanbul 2001, s. 259.

rinden ötürü boyalı sundurma ya da Yunanca'da Stoa Poikile denen yerde bir aşağı bir yukarı yürüyerek ders verdiği ve amacının buraya aylakları sokmamak olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Burada bin dört yüz Atinalının öldürüldüğü rivayet edilmektedir. Zenon'un öğrencileri buraya gelip, onu dinledikleri için Stoacı şeklinde anılmışlardır.¹⁷ İslam felsefe tarihinde Stoa Okuluna "Rivakiyye" de denmektedir.¹⁸

M.Ö. IV. Yüzyılın sonunda başlayan Stoacılık Roma'da taraftar bulmuş, Seneca ve Marcus Aurelius'le M.S. II. Yüzyılın sonuna kadar dünsel hükümlerini sürdürmüştür.¹⁹ Ayrıca Hıristiyan teolojisine, Shakspeare, Spinoza ve Butler gibi klasik filozofların yanı sıra çağdaş döneme uzanan etkisi olmuştur. Stoa Okulu, Helenistik devrin büyük düşünce hareketlerinden biridir. Çağdaş olan Epikür Okulu gibi, Stoa Okulu da felsefenin amacını, insanı mutluluğa ulaştırmakta bulunmaktadır. Stoa felsefesi insanı, mutluluğa ulaştıracak bir hayat görüşü ortaya koymuştur. Bu bağlamda onlar mutluluğun, insanın kendine bağlı olduğuna, insanın kendi kendini mutlu edebileceğine inanır. Okulun kurucusu olan Zenon, mutluluğun dıştan gelen etkilerle ve kaderin cilveleriyle ilgili olmadığını, insanın bütün bunlar karşısında takınacağı tavra bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Zenon tarafından ileri sürülen bu görüş, Stoa Okulu'nun üç yüzyıl boyunca dayandığı ana görüş olmuştur.²⁰

Ahlâk felsefesinin yanı sıra, mantık ve fizik bilimlerine de ayrı bir önem vermiş olan Stoacılar, kozmosun yapısını inceleyen fiziği bir ağaca; insanların bu yapı içinde nasıl hareket edeceğini gösteren ahlâkı verimli bir tarlaya ve fizik ile ahlâkı koruduğu için mantığı bir sura benzetirler.²¹ Ayrıca Stoacılar, felsefeyi canlı bir varlığa benzetirken; mantığı onu oluşturan kemik ve sinirlere, ahlâkı etli kısımlara, fiziği ise bu canlı varlığın ruhuna benzetirler. Başka bir örneklemede onlar, felsefeyle yu-

17 Laertios, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (çev. Candan Şentuna), İstanbul 2003, s. 304. Bkz. en-Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunç), İstanbul 1999, C. I, s. 225; Killoğlu, İsmail, "Hukuk Felsefesi Açısından Stoacılık", *İlim ve Sanat*, Ankara 1985, Sayı 3, s. 39; Sahakian, *Felsefe Tarihi* (çev. A. Yardımlı), İstanbul 1995, s. 44; Paksüt, Fatma, *Seneca'da Ahlak Görüşü - Zevk Anlayışı*, Ankara 171, s. 11.

18 Rivakkiyye, kelime anlamı "Revaka mensup" veya "Revaka ait" demektir. Bir kavram olarak genelde Stoacılık, özelde "İslam Stoacılığı" anlamında kullanılır. İslam filozoflarından, Stoacıların felsefesini kabul eden ve onların yolunda yürüyenlere de Stoacılar anlamında "Rivakkiyyun" denir. Stoacılar için Ustuvâniyyun, ustuvani (el-Cahız, *ed-Dala'il ve'l-İ'tibar*, Halep 1928, s.76) veya Ashabu'l-Ustuvana, Ashabu'l-Minzalla: er-Ruhaniyyun; Cirmiyun gibi isimler de kullanılmıştır. Bkz. Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1997, s. 54, 103-104. Revâkkîyün, DİA, s. 24.

19 Öktem, Niyazi, "Stoisizm", *İst. Üni. Hukuk Fak. Mecmuası*, C. XL, Sayı, 1-4, İstanbul 1974, s. 590.

20 Birand, Kâmuran, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 2001, s. 97. Bkz. Öktem, agm, s. 593.

21 Thilly, Frank, *Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, (çev. İbrahim Şener) İstanbul 2002, s. 194-195.

murta arasında benzerlik kurmuşlardır. Buna göre yumurtanın kabuğu mantığa, akı ahlâka, içi yani sarısı da fiziğe karşılık gelir. Diğer taraftan bazı Stoacıların felsefeyi bir bahçeye benzettiği de olmuştur. Bunlara göre mantık bu bahçeyi çevreleyen ve koruyan bir duvar vazifesi görürken, fizik bahçenin içindeki bitkiler, ahlâk da bunların meyveleridir.²²

Stoacıların üzerinde uzlaştıkları temel konular mantık, fizik ve ahlâktır. Ancak çalışmaya hangi konudan başlanması gerektiği hususunda aralarında bir ittifak yoktur. Diogenes Laertius'a göre Zenon ve Khryssippos mantık, fizik, ahlâk sıralamasını benimserken, Ptoleme'li Diogenes ahlâkla, Panetius ile Poidonius ise fizikle işe başlamayı tercih eder. Aslında her durumda felsefenin bu farklı kısımları birbirlerine sıkı bir şekilde bağlıdır; bunların birbirlerinden bağımsız olarak hiçbir değerleri yoktur, bu itibarla bir arada okutulmaları gerekir.²³ Bu açıdan bakıldığında Stoacılar arasındaki ihtilafın formel olduğu görülür.

Stoa Okulunun tarihi, üç büyük döneme ayrılmaktadır: Bunlar; M.Ö. III. Yüzyılda Kıbrıs'lı Zenon (336-264), Kleantes (331-232) ve Khryssippos'un (280-210) yer aldığı Eski Stoa; M.Ö. II.-I. yüzyıllarda, öncüllüğünü Diogenes, Panetius (185-112) ve Poseidoios'un (135-51) yaptığı Orta Stoa; M.S. I.-II. yüzyıllarda Seneca (M.Ö.4.- M.S. 65.), Epictetos (50-130) ve Marcus-Aurelius'un (121-180) öncüllüğündeki "İmparatorluk Stoası" olarak da isimlendirilen Son Stoa şeklindedir.²⁴ Akdeniz'in farklı bölgelerinde, birbirini takibenden değişik zamanlarda, üç ayrı görünümle ortaya çıkan Stoacı akımlar arasında her ne kadar bazı farklılıklar bulunsa da, bunların her biri ahlâk, adalet ve erdem esaslarına dayandıklarından ortak yanlarının ağır bastığı görülür.²⁵

2.1. Eski Stoa

Eski Stoa, M.Ö. 322-204 tarihinde etkili olmuştur. En önemli temsilcileri Zenon, Kleantes ve Khryssippos'tur.²⁶ Yukarıda da ifade edildiği gibi Stoa Okulunun kurucusu olan Zenon, bir deniz kazasında servetini kaybettikten sonra okumaya yönelmiştir. Sırasıyla, Kinik Krates'in, Megara Okulundan Stilop'un, Akademia'dan Ksenokrates ve Polemon'un öğrencisi olmuş; sonra da Atina'da, Poikile meydanlarında (stoa poikile) felsefe okutmuştur. Okuduğu felsefe ile yetkin hale gelen Zenon, kendisinden sonra 6 yüzyıl felsefe dünyasında egemen olacak fikirler ortaya koymuş, özellikle mantık, fizik ve ahlâk konuları üzerinde yoğunlaş-

22 Laertios, Diogenes, *age.*, s. 317. Bkz. Russell, Bertand, *Batı Felsefesi Tarihi* (çev. Muammer Sencer), İstanbul 2000, C. I, s. 384; Löringhoff, von Freytag, *Mantık* (çev. T. Mengüşoğlu), İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, s. 28.

23 Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, s. 35.

24 Bkz. Laertios, *age.*, s. 304; Brun, *age.*, s. 13; Öktem, agm., s. 593-4; Bayraktar, s. 53-54; Killoğlu, agm., s. 39.

25 Öktem, agm., s. 594.

26 Emin, Osman, *Felsefetü'r-Revakiyye*, Kahire 1971, s. 45.

miştir. Zenon'dan hemen sonra Stoa Okulunun başına Kleanthes geçmiştir. Önceleri spor ve bilhassa güreşle uğraşan Kleanthes Atina'ya yerleşip, Zenon'un derslerini takip ettikten sonra felsefeyle uğraşmaya başlamıştır. Zenon'un yerini geçen ve düşüncelerini devam ettiren Kleanthes'in, Epikürcüler ve Skeptikler (Kuşkucular) tarafından gelen saldırılara göğüs gerebilecek niteliklere sahip biri olmadığı rivayet edilir.²⁷ Tabletler alamayacak kadar fakir olduğundan, Zenon'dan duyduğu her şeyi kırık çömlükler ve sığırların kürek kemikleri üzerine yazan Kleanthes, on dokuz yıl Zenon'un öğrencisi olmuş ve neredeyse yüz yaşında iken vefat etmiştir. Rivayetlere göre Kleanthes'in dişlerinde bir tümör oluşunca, doktorlar ona iki gün boyunca bir şey yemeyi yasaklamış, daha sonrasında ise Kleanthes yemek yemeyi reddedip, yeterince uzun yaşadığını söyleyerek hocası Zenon gibi kendisini ölüme terk etmiştir.²⁸ Çalışkanlığı ile bilinen Kleanthes, çok yoksul olduğu için, para karşılığı çalışmak zorunda kalmış, geceleri bahçelere su çektiği, gündüzleri de felsefe alanında çalıştığı için kendisine "Phreantles" adı verilmiştir.²⁹ 40 kadar kısa kitap yazmıştır, bunlardan en önemlileri *Zenon'un Felsefi Doktrini*, *Heraklit'in Yorumu*'dur.³⁰

Portik Okulda Kleanthes'in öğrencisi olan Khtysippos, Kleanthes'in ardından okulun başına Sicilya, Soli'li Khrysippos (M.Ö. 280-205) gelmiştir. Khrysippos, okulun öğretilerini açık bir şekilde tanımlamış, ona bir düzen kazandırmış ve okulu Skeptiklere karşı savunmuştur.³¹ Diogenes Laertius, Khrysippos'un 705'ten fazla yazı yazdığını ifade etmektedir. Bunların 119 tanesinin mantık, 43 tanesinin de ahlâkla ilgili olduğunu zikreden Laertius, onun eserlerinin tamamlanmamış bir listesine yer vermektedir.³²

Khrysippos, birçok yazısıyla, Stoa doktrinlerinin yayılmasına büyük katkıları olan kıvrak bir diyalektikçi ve üretken bir yorumcudur. Bunun yanı sıra sistemi, eksikliklerini gidererek bütünleştirip, okulu parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya getiren firkaları uzlaştırması nedeniyle ikinci kurucu olarak saygı görmüştür.³³ Prantl, "Khrysippos'un eserlerinin Ortaçağ düşünürlerinin eline geçmemiş olmasını gerçek bir mutluluk olarak değerlendirmektedir. Prantl, Stoa mantığından yüzlerce sayfa dolusu söz edenleri de kınar. Onun bu tutumu, Heinrich Scholz yahut Lukasiewicz gibi mantıkçıların tutumuna tamamen ay-

27 Thilly, *age.*, s. 193-194; Weber, *age.*, s. 92.

28 Brun, *age.*, s. 18; Zeller, *age.*, s. 260.

29 Laertios, *age.*, s. 359.

30 N Öktem - İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 2011, s.595-596.

31 Thilly, *age.*, s. 193-194; Weber, *age.*, s. 92. Bkz. Brun, *Sage.*, s. 19-20.

32 Brun, *age.*, s. 19; Laertios, *age.*, s. 365, 368-375.

33 Zeller, *age.*, s. 260. Zenon, Kleanthes ve Khrysippos için daha geniş bilgi için bkz. Emin, Osman, *Felsefetü'r-Revvakiyye*, s. 47. vd.

kırıdır.³⁴ Çünkü Khryssippos'un çalışmaları sayesinde Stoa doktrini bir kalıcılık kazanmıştır. Nitekim onun için "Khryssippos olmasaydı, Stoa da olmazdı" denmiştir.³⁵ Khryssippos'un özellikle diyalektik konusundaki çalışmaları sonraki Stoacıların hayranlığını kazanmış ve geç antikçağın başka yazarları tarafından tartışma konusu yapılmıştır. Diogenes Laertios, Khryssippos hakkındaki "Tanrılar arasında diyalektik olsaydı bu, Khryssippos'unkinden farklı bir şey olmazdı" ifadesini nakleder.³⁶ Bu ifade Khryssippos'un sistemine, Aristoteles'in sisteminden farklı olarak bakıldığını gösterir. İskenderiyeli Klement, şairler arasında Homeros'un en usta şair olması gibi, mantıkçılar arasında da Aristoteles'in değil, Khryssippos'un en usta mantıkçı olduğunu zikreder.³⁷ Ayrıca Cicero *Academica Priora* adlı eserinde, kompleks bir ifadenin doğruluğunu ve yanlışlığını saptamanın güç bir mantıksal problem olduğunu ve bu konuda önemli görüşlere sahip kişiler arasında Philo ve Diodoros'tan sonra Khryssippos'un geldiğini belirtir.³⁸ Khryssippos'un meşhur öğrencileri arasında Tarsus'lu Zenon, Babilli Diogenes yer almaktadır.³⁹ Khryssippos'un yerini, önce Tarsus'lu Zenon sonra, Babilli Diogenes almıştır. Diogenes'in öğrencilerinden Tarsus'lu Antipatros (ö. M.Ö. 129), hocasının Atina'daki yerini almış, bir başka Tarsus'lu olan Arkhedemos ise Babil'de bir okul açmıştır.⁴⁰

3. Orta Stoa

En önemli temsilcileri Penetius ve Poseidonios olan Orta Stoa Okulu, M.Ö. II ve I. asırlarda etkili olmuştur.⁴¹ Bu okul, M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda, felsefe öğretilerini birbirine yaklaştırma çabası içerisine girmiştir. Orta Stoa adıyla anılan bu dönem Stoacılığı, Platon ve Aristoteles'in bazı düşüncelerini alıp bunları kendi öğretisiyle kaynaştırıp, bütünlüştürmüştür. Böylece, Eski Stoa'nın (Zenon, Kleanthes, Khryssippos'un) ahlâk anlayışı daha ılımlı bir hale gelmiş, Stoacılığa duyulan kurumsal ilgi artmıştır. Orta Stoacılığın en önemli temsilcileri olan Panetius ile Poseidonios, Platon ve Aristoteles'ten etkilenmişlerdir.⁴²

Orta Stoa'nın en etkili temsilcilerinden biri olan Panetius (185-112) Rodos'ta doğmuş, Atina'da Antipater'le birlikte felsefe öğrenmiş, daha sonra Roma'ya gidip orada arkadaşlık kurduğu Scipon Emilien'le bir-

34 Löringhoff, *age.*, s. 28

35 Laertios, *age.*, s. 166, Kneale, William; Kneale, Martha, *The Development of Logic*, Oxford 1988, s. 115; Dürüşken, agm., s. 290; Emin, *age.*, s. 67.

36 Laertios, *age.*, s. 165; Kneale, Willim; Kneale, Martha, *age.*, s. 116.

37 Kneale, William; Kneale, Martha, *age.*, s. 116; Dürüşken, agm., s. 290.

38 Dürüşken, agm., s. 290.

39 Thilly, *age.*, s. 193-194; Weber, *age.*, s. 92. Bkz. Brun, *Sage.*, s. 19-20.

40 Zeller, *age.*, s. 260.

41 Emin, *age.*, s. 103.

42 Aurelius, *age.*, Öndeyiş, s. 14; Öktem, agm., s. 606. Revâkkiyün, DİA, s. 24.

likte İskenderiye'ye ve Afrika'nın batı kıyılarına yolculuk etmiştir. Panetius, içinde bulunduğu okulu hem Aristotelesçilerin hem de Yeni Akademiklilerin eserlerini okumaya yöneltmekle belli bir eklektizmi yakalamaya çalışmıştır. Nitekim O, eski Stoacıların iddialarını en ince ayrıntılarıyla belirtip ılımlı hale getirmiş, böylece kesinlikten çok olasılığa vurgu yapmıştır.⁴³ Panetius, yargılarında ihtiyatlı ve çekingendir. Onun en büyük öğrencisi olan Suriyeli Poseidonios ise tersine, sistimli bir dünya görüşü gereksemesini tam bir dogmatik olarak karşılamak ister. Poseidonios'un kanıtları rasyonel değil, daha çok empirik niteliktedir. Onun için felsefeyi bilimlerle sıkı bir bağlantı haline getirmek felsefeyi pozitif bilgiye dayatmak ister.⁴⁴ Bu dönemin diğer önemli bir temsilcisi Panetius'un öğrencisi olan Suriye'nin Apame şehrinde doğan Poseidonios'tur (135-51). Poseidonios, Pompeus'un arkadaşı ve Cicero'nun hocasıdır. Eserlerinden hiçbiri zamanımıza ulaşmamıştır; ancak Cicero, Galianus, Seneca, Kleomedes ve Proclus çalışmalarında onun eserlerinden yararlanmış ve alıntılar yapmışlardır.⁴⁵ Poseidonios, aynı zamanda astronom, fizikçi, coğrafyacı ve tarihçi olup çok yönlü bir filozoftur. Onun dikkate değer özelliklerinden biri kesin ilmi çalışmaları yanında, çok kuvvetli mistik temayüller de taşımasıdır. Nitekim hocası Panetius, astrolojiyi ve kâhinliği boş inanç olarak reddederken, Poseidonios bunların gerçekliğine inanır.⁴⁶

4. Son Stoa

Son Stoa Okulu, M.S. I ve II. Asırlarda ekili olmuştur. Bu dönemin en önemli temsilcileri arasında Seneca, Epiktetos ve Marcu Aurelius yer almaktadır.⁴⁷ Orta Stoa Okulunu ya da Roma Stoacılığının bu üç büyük temsilcisinin ortak yanı, öğretinin merkezine ahlâkî yerleştirmeleridir.⁴⁸ Kurtuba'da doğan Seneca (M.Ö.4.-M.S.65.), Roma'da bir Pythagorasçı ve bir Stoacı hocadan öğrenim görmüştür. Seneca, belli bir süre avukatlık yaptıktan sonra bir edebiyatçı ve saray muhasibi olarak yaşamını sürdürmüştür. Seneca, hoşgörülü, ödün vermeyen hep hazır cevap bir Stoacı olmuştur.⁴⁹ Ayrıca Seneca, bir filozof olmasının yanı sıra, sanatçı, devlet adamı, ünlü bir yazar olarak meşhur olmuştur.⁵⁰

Bu dönemin ikinci önemli temsilcisi olan Epictetos (50-130), Frigya'nın Hierpolis şehrinde doğmuş bir köledir. Köle pazarlarının rastlan-

43 Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, s. 20-21. Bkz. Emin, Osman, *age.*, s. 77; Birand, Kâmuran, *age.*, s. 113.

44 Gökberk, *age.*, s. 103-104.

45 Brun, *age.*, s. 22. Daha geniş bilgi için bkz. Emin, *age.*, s. 78-79.

46 Birand, *age.*, s. 118.

47 Bkz. Emin, *age.*, s. 46; Birand, *age.*, s. 118.

48 Aurelius, *age.*, Öndeyiş, s. 14-15.

49 Brun, *age.*, s. 23.

50 Aurelius, *age.*, Öndeyiş, s. 15.

uları onu Roma'ya sürüklemiş ve burada, Nero'nun bir azatlısı olup, Epaphroditos tarafından satın alınmıştır. Büyük ihtimalle Epaphroditos'un ölümüyle özgür olan Epictetos, bir süre Roma'da, kapısı hep açık olan bir kulübede yaşamış, daha sonra Yunanistan'a çekilip Eirus'un Nicopolis şehrinde okul açmıştır. Burada uzun yıllar boyunca ders vermiş, ancak Sokrates gibi hiçbir eser yazmamıştır.⁵¹ Epiktetos, Eski Stoacılığın katı ahlâkını benimsemiştir. Her bakımdan bağımsız olan, tam bir stoacıya yakışacak bir yaşam sürmüştür, teoriden çok pratiğe değer vermiştir. Ona göre Orta Stoa, asıl Stoacılıktan bir sapmadır. Epiktetos'un kendi kendini denetleme yetisinin şaşılacak ölçüde gelişmiş olduğu, onun, kolunu büken efendisine verdiği ünlü cevapta açıkça görülmektedir. Şöyle ki; ilk önce, yumuşak bir dille uyarır efendisini: "Kolumu bükmeyin, efendim, sonra kırılır" der. Efendisi aldırmaz, Epiktetos'un kolunu bükmeyi sürdürür, sonunda gerçekten kolu kırılır. Epiktetos'un tepkisi, serinkanlılıkla: "Söylemiştim size, kırıldı işte" demek olur.⁵²

Bu dönemin diğer önemli bir temsilcisi de Marcus Aurelius (121-180)'tur. Erken yaşta babasını kaybeden Marcus Aurelius, büyük babası tarafından yetiştirilmiş, sekiz yaşında Salianus papazlarının kolejine gitmiş, burada birçok değerli hocadan ders almış ve çok erken yaşta felsefeye ilgilenmeye başlamıştır. On iki yaşında Stoacıların arasına girmiş ve onların özentisiz yaşam biçimini benimsemiştir.⁵³ Aurelius'un hocaları ve dostları arasında ona Epiktetos'u tanıtan Iunius Rusticus, Apollonius, Claudius Maximus ve Cinna Catutus gibi kişiler bulunmaktadır. Marcus Aurelius, bir imparator-filozof oluşuyla öteki iki filozoftan farklı bir konuma sahiptir. Gerçekten de bir hükümdarla bir azatlı kölenin, Epiktetos'la Marcus Aurelius'un, aynı felsefi öğretiyi benimsemiş olmaları büyük ölçüde, Stoacı ahlâkın, tüm insanları kardeş gibi görmesine, sadece Roma devletinin yurttaşı değil, dünya yurttaşı saymasına bağlanabilir. Stoa felsefesinin dinî yanı, en güçlü biçimde Marcus Aurelius'ta görülür. Seneca ve Marcus Aurelius ruhun ölümsüzlüğüne inanırken, Epiktetos ölümden sonra bir yaşamın varlığını kabul etmez.⁵⁴ Marcus Aurelius'un felsefesi çoğu kez, ölüm hakkında derinlemesine düşünmenin çevresinde merkezlenmiştir; ama Pascal'ın vurgularını akla getiren temel bir tedirginliği, hatta bir karamsarlığı gösterse de insancı bir cömertliğe de açılır, çünkü Marcus Aurelius her birimizi, kendimizi yalnızca sitenin bir yurttaşı olarak değil, dünyanın bir yurttaşı olarak değerlendirmeye çağırır.⁵⁵

51 Brun, *age.*, s. 24-25.

52 Aurelius, Marcus, *Düşünceler*, Öndeyiş, s. 15. Bkz. Gökberk, M., *Felsefe Tarihi*, s. 110.

53 Brun, *age.*, s. 27.

54 Aurelius, *age.*, Öndeyiş, s. 16.

55 Brun, *age.*, s. 29.

Bir Roma imparatoru olan Marcus Aurelius'dan sonra Stoa felsefesi artık büyük filozoflar yetiştirememiştir. Fakat Stoa ahlâkı Ortaçağ, Rönesans ve modern zamanlarda da canlılığını sürdürmüştür. Stoacı filozoflar bütün okullarda okutulmuş, Montaigne, Descartes, Pascal gibi filozoflar Stoacıların düşüncelerinde yoğunlaşmışlardır.⁵⁶

Eski Stoa ve Orta Stoa hakkında *Kleanthes İlahileri* (Hymn of Cleanthes) ve bazı alıntılar dışında birincil kaynak bulunmamaktadır. Bu nedenle Stoa öğretisi hakkında bildiklerimiz daha çok ikincil kaynaklara dayanmaktadır. Bunlar arasında Diogenes Laertius, Stoabaeus, Cicero, Plutarch, Simplicius, Sextus Empiricus ve Afrodisiaslı İskender sayılabilir. Bu düşünürler aracılığı ile Stoa felsefesinden haberdar olmaktadır.⁵⁷ Hiç kuşkusuz Son Stoa'nın önemli temsilcileri olan Seneca, Epictetos, Marcus Aurelius'un eserleri bir tür kuşatıcılığa ve birliğe sahipse de Seneca ile birlikte, daha çok edebi söylem hâkim olmuştur. Her şeyden önce birer ahlâkçı olan Epictetos ve Marcus Aurelius'un metinleri, Stoa felsefesinin fizik ya da mantık hakkındaki düşüncelerine yer vermemektedir.⁵⁸

Stoacıların diğer okullarla, özellikle Akademia ve Peri patetiklerle sürdürdükleri polemiklerin, kendi sistemleri üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur. Ekoller arasındaki bu tartışmalar, Stoa Okulu içinde bazı farklı görüşlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca bu polemikler, Stoa Okulunun kendisini yenilemesine kendisine uygun bazı görüşleri diğer okullardan almasına ve kısmen pratik hayatın taleplerini karşılamak için katı dogmatizmlerini yumuşatmalarına imkân sağlamıştır.⁵⁹

Sonuç

Stoacılık gerek fizik gerek ahlak gerekse mantık konusunda çok özgün fikirler ortaya koymuştur. Ve bunların birbirinden bağımsız değil içe içe olduğunu ileri sürmüştür. Onlara göre mantık bütün ilimlerin ölçüsüdür. Mantık konusunda stoacılar şartlı önerme ve kıyasları çok önemserler ve buradan hareketle yüzlerce sonuca ulaşabilmenin metodunu gösterirler. Oysa düşünce tarihinin en etkili isimlerinden biri olan Aristoteles, şartlı önerme ve kıyaslar üzerinde durmamaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse Zenon 70 yıllık kimine göre 90 yıllık ömrünü erdemli bir şekilde geçirmeye çalışmış, düşünceleri ile Stoa Okulunun kurulmasına vesile olmuş ve düşünce tarihine düşünsel birçok katkı sağlamıştır.

56 Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 29.

57 Thilly, *age.*, s. 193-194; Weber, *age.*, s. 92. Bkz. Zeller, *age.*, s. 260; Brun, *age.*, s. 7.

58 Brun, *age.*, s. 7.

59 Zeller, *age.*, s. 295. Stoa Okulu için bkz. Çapak, İbrahim, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, Ankara 2011, s.11-20.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ahmet *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İstanbul 2008.
- Aurelius, Marcus, *Düşünceler*, (çev. Şadan Karadeniz), İstanbul 2004.
- Bayraktar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1997.
- Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi, İlkçağ*, İstanbul 1994.
- Birand, Kâmuran, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, Ankara 2001,
- Brun, Jean, *Stoa Felsefesi*, (çev. Medar Atıcı), İstanbul 1997.
- Çapak, İbrahim, *Stoa Mantığı ve Fârâbî'ye Etkisi*, Ankara 2011.
- Dumitru, Anton, *History of Logic*, Kent 1977.
- el-Cahız, *ed-Dala'il ve'l-İ'tibar*, Haleb 1928.
- Emin, Osman, *Felsefetü'r-Revakiyye*, Kahire 1971.
- en-Neşşar, Ali Sami, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu*, (çev. Osman Tunç), İstanbul 1999.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1999.
- Killoğlu, İsmail, "Hukuk Felsefesi Açısından Stoacılık", *İlim ve Sanat*, Ankara 1985.
- Kneale, William; Kneale, Martha, *The Development of Logic*, Oxford 1988.
- Laertios, Diogenes, *Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, (çev. Candan Şentuna), İstanbul 2003.
- Löringhoff, von Freytag, *Mantık* (çev. T. Mengüşoğlu), İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları..
- Öktem, Niyazi, "Stoisizm", *İst. Üni. Hukuk Fak. Mecmuası*, C. XL, Sayı, 1-4, İstanbul 1974.
- Paksüt, Fatma, *Seneca'da Ahlak Görüşü – Zevk Anlayışı*, Ankara 1971.
- Russell, Bertand, *Batı Felsefesi Tarihi* (çev. Muammer Sencer), İstanbul 2000.
- Sahakian, *Felsefe Tarihi* (çev. A. Yardımlı), İstanbul 1995.
- Thilly, Frank, *Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, (çev. İbrahim Şener) İstanbul 2002.
- Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, (çev. H. Vehbi Eralp), İstanbul 1993.
- Zeller, Eduard, *Grek Felsefesi Tarihi*, İstanbul 2001.